

Matabose Ni Tarai Viti Caqe

NA VAKATUTU

e na kena vakarautaki

**NA I VOLA TUKUTUKU NI TUVAKI NI NODA VANUA
KEI NA KENA BULA VAKAIYAU**

Technical and Support Secretariat
Parliamentary Complex
P.O.Box 2645
Government Buildings.

email: tass@govnet.gov.fj

Na i Dusidusi Taumada

Na i vola oqo e vakamacalataka na i tukutuku me baleta na i tuvaki kei na bula vaka i yau ni vanua ko Viti, kei na so na vakananu me baleta na vu ni veileqa e so e tara tiko na noda vanua ena gauna nikua. E vakadikeva talega e so na kena i wali me vukei kina na noda vanua.

Na tukutuku e tabaki e na i vola oqo e vakarautaki me vakavurea na veivosaki, na kena vakadikevi vakamatailalai kei na vakarautaki ni vola tukutuku ni tuvaki ni vanua ko Viti kei na kena bula vaka i yau.

E nuitaki ni veivakasama ka tiko e na i vola oqo, ena veivosakitaki sara vakavinaka mai vei keda na lewe ni vanua. Eda sa vakauqeti talega meda vakacuruma tale yani na vei vakasama se vakatutu eso ka da nanuma se raica ni sega ni tiko ena i vola oqo.

Oqo na i **Vola Vakatutu**. Na i tukutuku taucoko vakamatanifika e tiko kina, e vakadeitaki ka taurivaki ena gauna e volai tiko kina na i vola oqo. Na veivakasama kei na vakanananu e koto kina e yavu ga ni veitalanoa. Na vakatutu mai na veisiko raraba ena qai vakadeitaka na veivakanananu kei na vakasama ka sa toqai toka ena vola vakatutu oqo. Nai naki ni veisiko raraba sai koya na kena gadrevi me vakatitobutaka ka vakarabailevutaka na kena kilai na leqa ka tarai Viti tiko, kei na kena vaqarai na vei sala eso me wali kina. E sega ni kena i naki me togoraki se usumaki yani vei kemuni na lewenivanua na vakanananu ni dua na matailawalawa se lewe vica ga na tamata.

E kerei me da vakaitavi kece e na soli vakasama, ka oka kina na vei soqosoqo ena taudaku ni matanitu, na kabani kei keda yadudua na lewe i Viti .

E rawa talega ni ko ni volavola kina:-

SNE Report Team
Parliamentary Complex,
PO Box 2645,
Government Buildings,
SUVA.
e-mail: tass@govnet.gov.fj

NAI TUVAKI NI NODA VANUA KEI NA KENA BULA VAKAIYAU

NA KENA I KAU

A tu vakataki koya ko Viti ena 10 ni Okotova 1970. Me tekivu mai ena gauna oya, sa vakanamata na lewe i Viti ena dua nai lakolako me tarai cake kina e dua na vanua vou, bula sautu ka veilomani na kena kawa tamata. E sega wale ga ni sema vakavoleka ko Viti ki na veimatanitu e vuravura, ia me i dusidusi vinaka ki vuravura taucoko. (The way the world should be).

Nikua, ni oti e tolusagavulu ka vitu (37) vakacaca na yabaki e sega ni se vakavotukana e vuqa na vakanuinui oqori. E da se bula nuiqawaqawa tu ga na lewe i Viti. Na tatadra ni kena tarai cake na noda vanua me sautu ka veilomani sa mai sosomitaka na bula yavavala vakapolotiki, na vuaviri, na dredre ni bula vakailavo, na veileti vaka matalotu kei na mata tamata, na basu lawa, na i vakarau kaukauwa, na dravudravua, kei na nodra biu vanua e vuqa ni sa mai yali na i nuinui ka sa toro cake na yaluma.

Na cava sara mada na vuni leqa?

Sa rairai kena gauna donu oqo me da tu vakadua, ka da railesu , da na vuli mai na noda malumalu ka da saga vata e dua na i lakolako vou ni noda vanua lomani .

Na i vola vakatutu oqo e vakadikeva na vei ulutaga bibi oqo:

- na i tuvaki ni noda vanua ena gauna oqo;
- na vuni leqa e sotava tiko ko Viti; kei
- na veika e so e dodonu me da na vakasamataka me tarai cake kina na noda vanua.

MATAI NI WASEWASE

NA I TUVAKI NI VANUA ENA GAUNA OQO

Na tiko yavavala vaka Politiki kei na leqa ni veiliutaki vaka matanitu e sa tiki tu ni bula ena noda vanua mai na 1970. Ena vuku ni vuaviri e ra sa mai yaco, sa kilai tani o Viti ni dua na vanua sa kena i vakarau tudei tu na vuaviritaki ni matanitu. Sa mai kacivaki talega ko Viti ni ra tiko kina e so na lewe ni vanua ka ra dau vakayaco lomadra ka sega ni muria na yavu ni vakavulewa ena gauna era kudrurava kina na matanitu e veiliutaki.

Ena gauna e ra sega kina ni rokova na yavu ni vakavulewa e lewe vuqa na lewe ni vanua, e beci ka vakalolovira taki na kena kaukauwa vakalawa. E rairai vu oqori mai na nodra sega ni kila raraba na lewe i Viti na veika bibi e virikotori tu ena Yavu ni Vakavulewa.

Veika bibi e virikotori tu ena Yavu ni Vakavulewa kei Viti

Na Yavu ni Vakavulewa kei Viti e vakarautaka e dua na i tuvatuva ni vei qaravi vakamatani tu ka taqomaka na dodonu ni tamata yadua. Na yavu ni vakavulewa e sega ni vakabibi taka na kena rawati vakatautauvata na ka ia e qara ga na kena soli vakatautauvata na galala ni noda vakaitavi. Na i naki matai lalai:

- sai koya na noda vakauqueti na lewe ni vanua meda bula veilomani vaka matatamata, vakabulabula taki na bula vaka i tikotiko kei na kaukauwa ni bula vaka i lavo, rokovi na dodonu ni lewe ni vanua; kei
- na kena vaqaqaco taki na vei qaravi ni matanitu. E oka talega kina na kena vakadeitaki ka rokovi na dodonu ni lewe ni vanua, na galala ni tamata yadua, na dodonu ni matailawalawa, na maroroi kei na rokovi ni lawa, kei na kena rokovi na bula ni tamata yadua kei na bibi ni vuvale.

Na veitikina oqo e dodonu me tokona na kena rawati na vurevure ni yau ni noda vanua, toroi cake ni bula sautu, kei na maucokona ni bula vaka i lavo ka vakadeitaka na bula raraba, galala, kei na bula marau ni lewe ni vanua e Viti ka yavutaki ena bula savasava, bula tautauvata, kei na galala ni vakaitavi.

Taurivaki mai e na Yavu ni Vakavulewa kei Viti

Sa luluqa na kena rokovi na yavu ni vakavulewa e Viti. E vu oqori mai na noda i vakarau ni veidigidigi vaka mata tamata. Sa vakavica vata na kena vakayali na veiliutaki ka vakayavutaki mai na nodra veitokoni na lewe ni vanua (democracy) me vaka e virikotori tu ena yavu ni vakavulewa kei na lawa ni noda vanua. E vuqa sara na vuna e sega kina ni rawa vei Viti me vakayagataka tikoga na veiliutaki ka vakayavutaki mai na nodra veitokoni na lewe ni vanua. E dua vei ira sa i koya na i walewale ni veidigidigi e vakayagataki tiko e Viti ena gauna oqo. E a mai basika na i walewale ni veidigidigi e na noda vanua e na kena mai sagai me wali na duidui vakamatatamata e na buturara ni veidigidigi. Ia ena kena vakayagataki tikoga na i wasewase ni veidigitaki mata vaka umatamata ka sala vata kei na i vakarau ni noda volai ena i vola ni veidigidigi, e laurai ni qai tubu cake ga vakalevu na noda veivakaduiduitaki vakamatatamata ni railesuvi na veidigidigi e tolu ka cicivaki ena i vakarau ni veidigidigi ka vakatokai me *Alternative Voting System*, me vaka e virikotori tu ena Yavu Ni Vakavulewa ni 1997.

E basika na duidui vakapolitiki ka tara tiko na noda vanua ena vuku ni so na veitiki ni lawa ka vakadeitaki tu ena Yavu Ni Vakavulewa me vaka na lisi ni teitei ena qele ni Taukei ka vakadinadinataki ni dredre me wali ena sala vakapolitiki ka sa mai yaco me dua na ulutaga levu ni veivosaki ena noda vanua. E laki vakavuna na sega ni vakavoui ni lisi, ka levu era sa biuta na nodra i tikotiko ka toki kina dua tale na i tikotiko se vanua e sega ni nodra ka cala vakalawa (squatter). O ira na i lawalawa oqo e dredre sara me ra kune cakacaka, e so na qele era a lisitaka e sa sega tu ni tawani (*era sa vakalalai ka sega tu ni vakayagataki*). E kena i balebale oqori ni rau sa vakayalia ruarua na i vurevure ni nodrau i yau o taukei ni qele kei koya ka lisi tiko ena qele. E ra sa vakaraitaka mai e dua na i wase ni i taukei ni qele na nodra kauwai ena i vakarau ni kena vakatulewataki na veika me baleta na nodra qele mai na Tabacakacaka ni Qele Maroroi. E kunei talega ni

sega soti sara ni kauwai se solia na nona vakatulewa na Mata Bose Levu Vakaturaga e na kena wali na leqa e tara tu na noda vanua .

Na yavu kece ni Vakavulewa ka bucini ni oti na 1970 era taqomaka tiko ga na kena vakayagataki na vakarau ni veidigidigi vakamatatamata ka duidui na i Taukei, na Idia kei ira na mata tamata tale e so. O ira na mata ki na Bose Lawa ka digitaki mai na dabedabe vakamata tamata, e dau vakatabakidua ga na nodra veiqaravi me baleti ira nodra dau veidigitaki. Na i vakarau ni veidigidigi oqo e vakauqeti ira e so na matavakapolotiki me ra vakalevulevuya na duidui vakamatatamata kei na dudui vakamatalotu, me rawa kina na nodra i naki vuni vakapolotiki. E laki vakavuna na lailai ni veivakabauti vaka matatamata ka vaka bulabula taka na dredre ni bula vata vakamatalotu, vakamatatamata ka kuria na tiko veicati. Ni oti toka ga na vuaviri ni 1987 kei na 2000, e a vakamai e vica na nodra vei vale ni lotu na Hindu kei na Musulomani, ka vakacacani na nodra i Vola Tabu ka ra vakasewasewani na nodra Bete. Ni oti na vuaviri ni 2000 e butakoci na vei Sitoa, vakamai na veivalevale, vakamatei na nodra manumanu, ka ra vakasavi vaka kaukauwa mai na nodra i tikotiko vakagalala ka ra takakete taki ga vakalevu na Idia kei na dui kaikai. E basika cake mai ni oti na veidigidigi ni 2001 na dredre ni kena vakayagataki na lawa virikotori ena yavu ni vakavulewa me baleta na i lawalawa veicurumaki ena matabose e Cake ena Vale ni Bose Lawa.

Ena loma ni veidredre oqo e sega ni yali na veikauwataki kei na veilomani ena vei mata tamata e Viti.

Me tekivu mai na gauna rauta toka na 1980, sa tubu cake sara vakatotolo na kena vakatetei raraba ni tukutuku me baleta na basu lawa. E dina ni volai tu ni lutu sobu sara vakalevu ena vei yabaki yani e liu na i wiliwili ni basu lawa, ia e sa tubu cake tiko ga na basu lawa ena cala bibi. E vakaraitaka tiko oqori na kena levu cake tiko ga ni sega ni cakacaka kei na dravudravua, vakabibi vei

ira na i taba gone, ka vu tale ga oqori main a kena tubu cake tiko ga na nodra curu vanua tiko yani vakaveitalia se vakatawa dodonu na tamata mai vanua tani. E oka eke na cakacaka vakailawaki ni kena tokitaki mai na noda vanua na i lavo butakoci. Na kena caka kei na kena veivotayaki na wai gaga ni veikamatenitaki, na curu vanua vakatawadodonu, na veimau i lavo, kei na nodra volitaki ira na marama. Ena kena tubucake tiko ga na wiliwili ni tamata e ra curu ena valeniveisu, sa laki vakaleqa na nodra veiqaravi o ira ena vale ni veivesu. E dua na leqa bibi ni dua na i wase levu ni gone i taukei e ra curu tu e valeniveivesu. Ni sa vaka tiko oqori na kena i tuvaki, sa laki vakavuna na nodra nuiqawaqawa na lewe ni vanua ka yaco me ra viribaitaka na nodra i tikitiko. Ena gauna oqo sa vakawasoma na basu lawa, ena noda vei tikitiko sa laki vakavuna na nuiqawaqawa kei na taqaya. Sa yaco me lutu na kena taleitaki na bula kei na tiko vinaka.

E levu sara era a biu vanua ni oti na vuaviri ena 1987, e dua na wiliwili levu ni lewe ni vanua era sega ni taleitaka na bula ena vakarau vou ni veiliutaki vakapolotiki ena yavu ni vakavulewa vou ni veiliutaki e Viti. E laki vakavuna na nodra biu vanua vakayauyau na lewe i Viti e ra kila cakacaka. Sa kune na lewa levu e Viti ni sa lailai sobu na tamata kila na cakacaka kei na veiliutaki vakabisinisi me rawa kina ni levu na cakacaka.

Na kena vakawasoma ni tiko yavavala vakapolitiki kei na basu lawa sa mai kune kina na bula dredre vakailavo ena noda vanua. O ira na dau vakaduri bisinisi ena noda vanua kei ira mai vanua tani, e ra gadreva na bula ni tiko

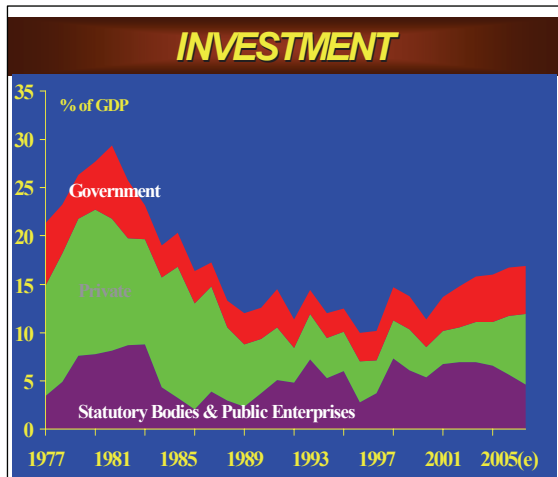
vakamaliwai vinaka baleta ni ra ririkotaka na nodra mai vakataulewataka na nodra mai vakaduri bisinisi. Na tiko yavavala vakapolotiki e vakaseva na i naki na nodra mai vakaduri bisinisi ena noda vanua. Oqo e dua na vuna e lutu kina vakalevu na i vakatagedegede ni noda bula vakailavo ena noda vanua. E sega ni veiganiti na i wiliwili ni bisinisi mai vakaduri me rawa kina na cakacaka, ka me ra rawa ni ra vakacakacakataki kina na lewe ni vanua, vakabibi o ira na biu vuli.

E kilai deivaki tu ni bula vaikalavo ni noda vanua e lutu sobu tikoga me tekivu mai na tu galala ni 1970. Ena 2007 e sa lailai sobu na tubu ni bula vakailavo mai na 5% pasede ni vakatautauvatani kei na 2006. E vakaraitaka tiko oqori na kena lutu tiko ga ni vakatagedegede ni rawa ka vakailavo, na nodra vakacegui vakayauyau, na tamata cakacaka kei na musu ni sau. Ni vakatautauvatani kei na veivanua vaka Pasifika kei Asia, e kunei ni berabera na noda toso kei na noda rawa ka vakailavo.

E usutu levu ni nodra marautaka na lewe ni vanua na toso cake ni kedra i sau kei na tiko sautu na rawa ka.

Ia e Viti na rawa ka vaka oqo e sega ni toso cake tiko vakavinaka. Oqo e dua na i vakaraitaki levu ni dredre ni noda rawa ka vakailavo e Viti kei na levu cake tiko ga ni wiliwili ni dravudravua.

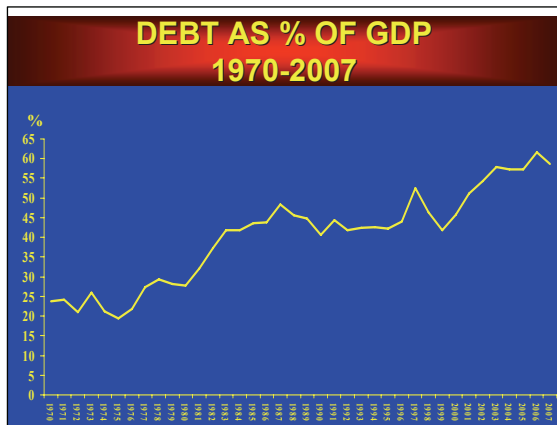
Ena rawarawa ni tosoi cake na i vakatagedegede ni rawa ka kevaka e tiko vinaka na i vakatagedegede ni vakaduri bisinisi ena

noda vanua. Na i vakatagedegede ni vakaduri bisinisi ena gauna oqo e rauta ni tini kava pasede (14%) ki na tinikaono na pasede (16%) ni yau kece e rawa mai na dua na yabaki (GDP) sa lailai sara vakalevu ni vakatauvatani kei na ruasagavulu ka rua na pasede (22%) e da rawa rauta ena 1970 kei na ruasagavulukalima na pasede (25%) ni sebera na vuaviri ni 1987.

E tiko tale ga na leqa se dredre na kena cicivaki se qaravi na kena veika vakailavo. E na gauna ni kua e laurai ni levu sara na vakasabusabu ni matanitu, ka vakayagataki sivia na i yau ni matanaitu, ka sega ni veiraurau kei na ka e rawa mai. Na veisivi levu ni veika e rawa mai kei na ka e vakayagataki mai na 2001 kina 2003 e rauta ni ono poidi lima na pasede (6.5%) ni yau kece e rawa mai. Oqori sa kena vakaraitaki ni kena sa toso cake tiko ga na kena vakayagataki sivia ni yau ni matanitu. Na i lavo e vayagataki me wali kina na leqa levu oqo e dinautaki mai, sa qai vakuria cake ga na dinau ni matanitu. Ni levu cake na dinau, e levu cake tale ga vakakina na kena tubuka laki vakavuna na lailai ni lavo e rawa ni vakayagataki ena vei tabana tale e so me vaka na tabana ni bula kei na vuli.

E dodonu me da kila vinaka ne kena levu cake tiko ga na vakayagataki sivia ni yau ni matanitu, na kena toso cake tale ga vakakina na vakayagataki vakailavo. E levu sara na ka e da vakayagataka e voli mai vanua tani, e yaga kina vei ira na dau veivoli na i lavo ni vanua tani me ra sauma kina na nodra dinau.

Na i lavo e lavaki ena veiyabaki mai vanua tani me saumi kina na dinau, e sega ni rau veiraurau kei na i lavo e rawa mai na ka e volitaki ki vanua tani. E veivuke vakalevu sara na i lavo e soli mai vakailoloma mai vanua tani ka vukea na leqa oqo. Na duidui ni vakatagedegede ni veivoli e tubu cake tiko ga ka rauta ni \$2 bilioni na kedrau veisivi (*rauta ni dua na i ka tolu ni ka kece e rawa ena noda vanua*).Oqo na vuna e yaga kina ki na Reserve Bank me vakaukauwa taka na lawa ni veivoli ki vanua tani. Ni yalani vakaoqo na lawa ni veivoli ki vanua tani e mai vakavuna na dredre ni nodra rawa i lavo mai vanua tani na dau ni bisinisi. Na dredre tale ga na nodra voli yaya mai vanua tani, me ra cici vakavinaka kina na nodra bisinisi. Na vei dredre oqo e laki vakavuna na leqa ni vakacici bisinisi kei na vakavure cakacaka.

E laki vakavuna talega, na sega ni cakacaka.Na macala ni vakadidike ni 2004 kei na 2005 me baleta na rawa cakacaka, e kunei ni rauta e va poidi ono na pasede (4.6%) na i vakatagedegede ni tamata sega ni cakacaka e na noda vanua. Ena vakadidike vata tale ga oqori e kunei kina ni rauta ni 22.5% e vaka gauna ga na nodra rawa cakacaka. E na gauna sara ga oqo e rauta ni 16,000 e ra vaqara cakacaka, ia, e rauta ga ni vitu na udolu 7,000 e rawa ni vakacakacakataki.

E levu cake na tubu ni sau ni yaya (*inflation*) mai na tubu e rawa mai na nodra i lavo maroroi ena baqe (*interest rate*) ka sa laki vakavuna na lailai ni maroroi i lavo.

Na gauna oqo sa kau laivi mai vei Viti na katuba ni kena vakarawarawataki me curuma yani na makete ni veivoli mai vanua tani. Me vaka na kena volitaki na yaya cula rawa e Viti ki Amerika kei na volitaki ni suka ki na vanua vaka Urope, sa qai vakuria ga vakalevu na leqa eda sotava tiko ena noda vanua. Na veivanua kece e vuravura era volivolitaki ki vanua tani era sotava tale tiko ga na dredre oqo ni veitubuyaki na i sau ni yaya kei na veiveisau ni lawa ni kena curumi yani na makete ni veivoli. Ia

na ka ga me tovolei vakaukauwa me da ciqoma vakatotolo na veisau vou eda sotava, me baleta na veiveisau ni makete ni veivoli kei na veiveisau ni vakarau ni veivoli ki vanua tani.

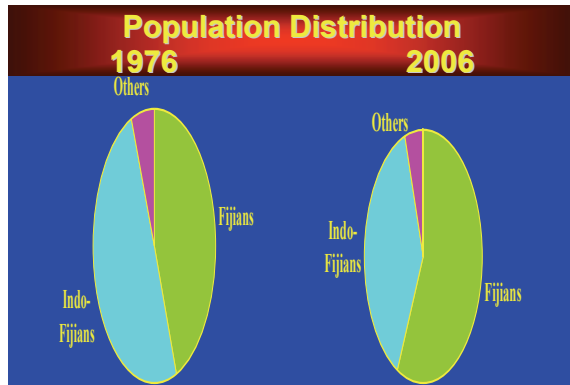
Na vakadeitaki ni veika bula ena noda vanua e kauwaitaki sara tiko vakalevu. E tubu cake tikoga na lewe ni vanua ena noda koro lelevu, kei na veivanua ni cakacaka, na tabana ni teitei, saravanua kei na veivakatorocaketaki vakailavo e vakayavalata ka vakacacana na veika bula ka kovuti enai qoliqoli ka tara talega na kena vakaleqai na i tuvaki ni vanua. Oqo na veika e basika mai ena veivakatorocaketaki ka vakacacani kina na matasawa kei na i qoliqoli, vakadukadukali taki na maliwa lala, na tubu ni gadrevi ni wai savasava kei na vakacacani ni veika bula. E dredre me na vakaraitaki edua nai tukutuku matata me vakaraitaka na levu ni veivakatorocaketaki e tara na veimatasawa kei na vei baravi ka okati kina na i qoliqoli ka ni sega ni tiko e dua na i vakarau me dau yadrava ka vakatulewataka na tikina oqo.

Na kena vakadrodroi yani na wai ca mai na veivanua ni cakacaka ena vei koro lelevu kei na veivanua ni teitei kei na wai ca tale ga mai vei tikotiko e laki vakaleqa na bula ni tamata kei na veika bula e tiko vakavolivoliti keda. Na vei wai ca era vakadrodroi yani oqori era tiko kina na veimanumanu lalai dau vakadewa na mate.

Na i vakatagedegede ni bula torocake sa lutu sara vaka levu ena vica na yabaki sa oti. Na i vakaraitaki ni veivakatorocaketaki vakatamata (*Human Development Index*) e vakayagataki vakalevu me laurai kina na toso ki liu ni dua na matanitu ena vuli, tiko bulabula, kei na bula vakailavo. E tiko ko Viti ena i 42 ni tutu ena 1975, ka lutu ki na i 61 ni tutu ena 1997 ka sa lutu sobu tiko ga. E na vakadidike ka cakava na UNDP ena 2005 e kunei ni tiko sara o Viti ena i 92 ni tutu mai na 177 na matanitu.

WASEWASEI NI LEWE NI VANUA

Sa levu sara na veiveisau ni wasewasei ni lewe ni vanua e Viti me tekivu mai na 1987. Sa tubu cake na lewe ni vanua mai na 715,375 ena 1986 kina 775,077 ena 1996 keina na 827,900 ena 2007. E tubu cake sara vakatotolo na wiliwili ni lewe ni vanua ena vei koro lelevu, ka lutu vakakina na wiliwili ni Idia, vakabibi ena taudaku ni veikoro lelevu. Na tubu ni wiliwili ni lewe ni vanua ni vei koro lelevu e laki vakuria na tarabi ni leqa ni wai, gaunisala kei na livaliva. Ni vakatautauvatani na i wiliwili ni lewe ni vanua ena 1996 ki na 2007 e kunei ni tubu cake sara na i wiliwili ni taukei ena vei koro lelevu mai na 49427 ka lutu na kedra i wiliwili mai na vualiku, ena 8909 kei na tokalau ena 1696. E lutu na kedra i wiliwili na Idia ena taudaku ni vei koro lelevu mai na 36708 ka tubu na kedra i wiliwili ena wasewase e loma ena 43236 kei na yasayasa vaka ra mai na 20192.

Ena macala ni vakadidike ni rawa i lavo kei na vakayagataki i lavo vakamatavuvale e kunei na veika oqo:

- ena 1977 e 9% na wiliwili ni lewe ni vanua era bula dravudravua;
- mai na 1990 kina 1991 e 29% era bula dravudravua;
- mai na 2002 ki na 2003 e rauta ni 34.4% era bula dravudravua;

- na i wiliwili levu ni lewe ni vanua era bula dravudravua era vakaitikotiko ena taudaku ni koro lelevu , ka oka eke na Idia ena i tikotiko vakagalala.

Table 1: Ethnic and Rural – Urban Distribution of Incidence of Poverty

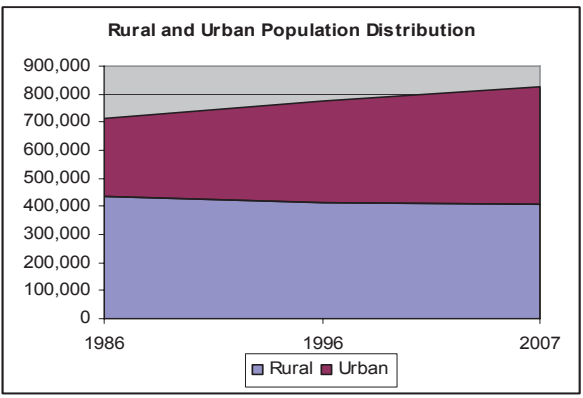
	Rural			Urban			Total
	Fijians	Indo-Fijian	Others	Fijians	Indo-Fijian	Others	
Percent of population in poverty	38.0	43.1	41.3	27.2	29.1	17.3	34.4

Source: 2002/03 HIES Report

E laurai na duidui levu ena kedra maliwa na vutuniyau kei na dravudravua ka vakauasivi ena taudaku ni vei koro, ka vakabasikataki oqo ena i na i vakatagedegede ni bula dravudravua ena veitikotiko lalai kei na veiyanyanu ni vakatauvatani kei na veitikotiko ena veikoro vakavavalagi. Oqo e vakavuna na nodra sa toso mai kina koro vakaiyauyau ki na vei koro vaka valalagi. Na toso mai oqo sa mai vakavuna na leqa ena tabana ni wai kei na veitabana ni veiqaravi raraba tale eso. E laurai ni toso cake na i wiliwili ni lewenivanua era tiko ena i tikotiko ka sega ni vakadeitaki (squatter) ka vakatalega kina na toso cake ni wiliwili ni tawa cakacaka. E nanumi ni rauta ni 100,000 na lewenivanua era tiko ena 200 na tikotiko sega ni vakadeitaki ena noda vanua ka 82,350 vei ira oqo era tiko ena 182 na i tikotiko e Suva kei Nausori.

Na vakadidike oqo e vakaraitaka ga na dravudravua vakailavo. Na vakadidike ni 2003 me baleti ira na dravudravua e vakaraitaka tiko ni vuqa na lewe ni vanua era sotava tiko na bula dredre ka vu oqori ena duidui ni veiqaravi e vakayacori tiko vei ira, me vaka na veiqaravi ni tiko bulabula, vuli, kei na kena vakadrodroiyanani na wai ni gunu: na kena sega ni soli vei ira e dua na gauna mera

vakaitavitaki ira kina vaka taucoko ena bula vakitikotiko kei na bula vakailavo ena vanua era vakaitikotiko kina, na kena lailai nai yau era vakayagataka ena veisiga (*me vaka nai lavo*) mera bula kina vakamatavuvale se na nodrai tavi ena vanua kei ira na wekadra, koro kei na lotu.

E dina sa matata tiko mai nai vakarau ni veiqaravi nei Viti me rawa kina na veika e lalawataki tu ena mataboselevu kei vuravura me baleta na veivakatorocaketaki ni gauna eda vavaca tiko yani oqo (*Millenium Development Goal*). Na vakatutu No.2 Na kena rawati mera vuli kece na gone ena vakatagedegede ni *primary education* ia e lutu sobu tale tikoga nai wiliwili ni gone e vakacurumi ki koronivuli me tekivu mai na 2000, ka vakabibi vei keda nai taukei. Na vakadidike ni 2004-2005 me baleti ira na cakacaka kei na sega ni cakacaka, e laurai kina ni rauta e 10% ni gone tiko na nodra yabaki ni bula (5-14) e ra sega ni lako tiko ki vuli. E vu beka oqori mai na dredre ni bula vakailavo era sotava tiko nai tubutubu, kei na nodra vakayalolailaitaki ni ra kila deivaki tu na dredre ni nodra kune cakacaka, na biu vuli mai, se na sega ni kila vakacacacaka veiganiti kei na cakacaka e tu. E dina e toso cake tikoga nai wiliwili ni gone era vakacurumi ena vuli enai vakatagedegede e cake (secondary), ena dredre tikoga ni ra vakacacacakataki na biu vuli mai baleta ni sega soti ga ni levu nai vurevure ni cakacaka ena gauna oqo mera vakacacacakataki kina.

E rawarawa cake mera sotava na marama na bula dravudravua kei na bula vakaloloma ena vuku ni veivakaduiduitaki e tiko ena

veivanua ni cakacaka ka tubu cake tale tikoga na veibui kei na dredre era dau sotava ena kena cakacakataki me saumi vei ira nai lavo musiki mai na nodra veibiu. Na kenai vakaraitaki votu ni vuqa ga vei ira na marama e ra taura tiko nai lavo ni vakaloloma mai na tabacakacaka ni veiqaravi vei ira na dravudravua kei na vakaloloma. (*Social Welfare- Family Assistance Scheme*)

E kuria oqori ni sega ni levu na marama era taukeni qele baleta ni oqori na kenai vakarau tu dei ni taukei ni qele vei ira na Idia kei nai Taukei ni ra sega ni dau okati na marama mera taukeni qele.

E kune vakalevu e Viti na veivakaduiduitaki vei ira na marama kei na sega tu ni vinaka nai tuvaki ni nodra bula kei ira na veimata tamata lailai na kedrai wiliwili. Na veivakaduiduitaki vaka oqo e cala bibi ena kena rokovi ni nodra dodonu na mataqali lewenivanua vakaoqo.

E levu e Viti era vakaitikotiko ena vanua ni veivaletaki me baleti ira nai sau lalai (PRB), ka rauta ni 12% ni lewenivanua era vakaitikotiko ena veivanua e sega ni dodonu mera tawana (squatter). E dina ga ni levu tu na qele e rawa ni vakayagataki me vakayacori kina na veivakavaletaki.

Na lailai ni veimataqali vale ni veivakavaletaki e laki vakavuna na tubu ni sau ni vale ka vakavuna me dredre kina na vua na tamata cakacaka me rawata na vale vinaka .Na tabana e qarava na veivakavaletaki “*Housing Authority kei na Public Rental Board*”, era sa sega tiko ni rawata nai tavi ni vaivakavaletaki vei ira na sau lalai.

Na leqa ni cakacaka ni veivakatorocaketaki (*infrastructure*) me vaka na gaunisala, wai ni gunu, livaliva, gaunisala ni vakauitukutuku e laki vakadredretaka na bula vei ira na lewe ni vanua.

E dina ni levu na veivakatorocakitaki ena taba cakacaka ni bula ena vica na yabaki sa oti, e sega ga ni dua na veisau e kune ena nodrai tuvaki ni bula na lewe ni vanua. Na kenai vakaraitaki na kena lutu na balavu ni yabaki ni bula mai na 69.6 na yabaki ena 2000 ki na 68.5 na yabaki ena 2005. E rerevaki sara vakalevu na kena na kena tubu cake tiko ga ni wiliwili ni tamata e tauvi ira na HIV/AIDS.

The following information provides some further dimensions of the current situation:

- The national poverty line for 2002 was \$8062.6 or about \$155.00 per week;
- In 2002, 55 percent of those in full-time employment were earning wages below the poverty line (Narsey, 2006);
- 12.5 percent of the population is living in squatter settlements;
- 22,670 were receiving Family Assistance Scheme payments in 2005 (at a minimum of \$60 a month and a maximum of \$120 a month);
- 13,000 land leases have expired and many more will expire within the next 10 years. For every land lease that expires and is not renewed at least five households (with an average of five members) are displaced. Those who worked on the land as canecutters are some of the poorest people in Fiji.
- A study by *Save the Children (Fiji)* found that 66 percent of those who drop out of school do so for reasons connected with poverty.

Source: *Poverty in Fiji Today*, Kevin J Barr (ECREA)

Kevaka mera vukei na lewe ni vanua mai nai tutu ni bula dravudravua, sa yaga me vakavurei na cakacaka ka me tubu cake talega nai sau ni tamata cakacaka. Ia na leqa ni veiliutaki kei na dredre ni bula yavavala vakapolitiki e mai vakavuna na tu vakadua ni bula vakailavo, lailai ni vurevure ni cakacaka kei na lailai ni veitokoni se veivukei vei ira na dravudravua me rawa kina vei ira mera vakayagataka na veivurevure ni veika vinaka ka tu e matadra.

Na veika kece oqori e laki vakavuna na nuiqawaqawa, yalo malumalumu, bula gogo kei na bula tawa yaga vei ira e levu na lewe ni vanua. Na yalo ni bula vakararavi kei na bula gogo e laki vakavuna na yalo qiqo kei na yalo lailai. E vakaraitaki tiko oqori

ena na levu ni marama ni Idia era kunati ira ka lau rai ni o Viti e katolu ni vakatagedegede ena vuravura taucoko.

Ia, ena loma ni veidredre oqo e sega ni yali na veikauwataki kei na veilomani ena vei mata tamata e Viti.

Sa veibasai sara vakalevu na tatadra ni lewe ni vanua mai na gauna ni tu galala ena 1970 kei na i tuvaki kei Viti ena gauna oqo.

KARUA NI WASEWASE

NA VU NI LEQA E VITI – NA VEI TARO BIBI ESO

▪ E vuqa sara na vu ni dredre ni bula vakaitikotiko kei na dredre ni bula vakailavo. Sa yaga me vakasaqarai me kunei ka kilai vakavinaka na vu ni dredre oqo, kevaka me rawa vakavinaka na sasaga ni veisau vou ka dei tale ga vakakina na kena cakacakataki. Ena tovolei me vakamacalataki ka vakamatatataki yani na vu dina ni leqa eda sotava tiko e Viti ena gauna oqo.

Na malumalumu e kune ena veiliutaki vakamatanitu ka yavutaki mai na nodra digidigi na lewe ni vanua kei na kena vakayagataki na vei lawa eso e virikotori tu ena yavu ni vakavulewa, kei na duidui se veiveisau ni vakarau ni bula vakapolotiki.

▪ Ko nanuma ni vakarau ni veiliutaki ka yavutaki ena yavu ni vakavulewa ka vakayagataki tiko ena gauna oqo, e vakalevutaka cake na duidui ni mata lotu kei na duidui vakamatatamata, vakabibi mai vei ira na dau ni politiki? E rawa vakacava ni ra vakauqeti na dau ni politiki me ra cakacakavata?

▪ Ko nanuma li ni tiko yavavala vakapolitiki se vakamata tamata se vakamata lotu, vakabibi ni oti na vuaviri 1987, e laki vakalailaitaka na nodra veivakabauti na veimata tamata ena noda vanua? Ko duavata ni vakarau ni veidigidigi vou (*alternative voting*) e vakabibitaka ga na politiki vakamata tamata?

▪ E yaga beka me veisau na vakarau ni veidigidigi e vakayagataki tiko ena gauna oqo, me rawa ni ra vakila na kena vinaka? Na i walewale cava tale ni veidigidigi e rawa ni vakasamataki?

- Na kena wasei na kaukauwa ni veiliutaki vei ira na mata i soqosoqo ni politiki me vaka e vakayavutaki tu ena yavu ni vakavulewa e laurai ni sega ni vakilai na kena yaga ?

- E vakadilo sara vaka levu nai vakarau ni cakacaka vakadodonu kei na savasava baleta ni laurai ni sega ni veiganiti. E vakilai tale ga ni ra sotava tiko na dredre na veitabacakacaka ni veiqaravi oqo; me vaka na Bose Lawa, Mataveilewai, kei na nona Valenivolavola ni Daunifika ni Matanitu. Ni yali na cakacaka vakadodonu ena veivanua ni cakacaka vakamatanitu, me vaka e virikotori ena i vola dusidusi (code of conduct), e laki vakavuna na yali ni yalo ni veirokorokovi kei na veivakabauti vei ira na Lewe ni Bose Lawa, Turaga ni Lewa, kei ira na cakacaka vakamatanitu? E yaga beka me vaqarai na i wali me laveti cake kina na i vakatagedegede ni cakacaka vakadodonu kei na cakacaka vakasavasava ena vei vanua ni cakacaka vakamatanitu kei ira na kena i vakai lesilesi?

- Ena rawa vakacava vei Viti me na valuta na malumalumu ni veiliutaki vakapolitiki kei na veiliutaki ena taudaku ni matanitu me vaka na kena dau vakayagataki vaka tawa dodonu se vakaveitalia na vale ni volavola me rawa ka mai kina ka rawa ni dewadewa kina cakacaka vakailawaki? Na rai ni lewe ni vanua raraba ni yaga me vaqarai na i wali, me bokoci kina na cakacaka vaka i lawaki. Me yacova mai na gauna oqo na i vakarau ni veiqaravi me baleta na basu lawa, e laurai ni dredre me valuta na cakacaka vakailawaki me vaka e vakadinadinataki ena kena sega ni wali rawa na cakacaka vakailawaki ena National Bank of Fiji kei na lokuyarataki ni nodra veilewaitaki na vakaitavi ena “Agriculture Scam” ni bera na veidigidigi ena 2001. Na *taba vakacacakacaka e qarava na kena valuta na cakacaka vakailawaki* (FICAC) e Viti e se qai tauyavu wale ga oqo. Na cava e rawa ni vakayacori me vaqacacotaki na nodratou veiqaravi? E yaga beka me vakayacori e so na veisau vou vakalawa me valuta kina na cakacaka vakailawaki ena veivanua kece ni cakacaka?

- E rawa vakacava ki na tabana ni vola i tukutuku mera tutaka na veika me taqomaki kina na dodonu ni tamata yadua kei na nodra dodonu vakadau i vola tukutuku? E cava e rawa ni caka me vakavinaka taki kina na nodra i vakarau ni vola tukutuku?
- Ko nanuma ni bula tatawasewase vei ira na kawa i taukei e vuni kena lailai sobu na nodra veivakabauti vakataki ira? Ko nanuma ni lailai ni veivakabauti vaka mata tamata, e vakavuna na levu ni bula tatawasewase, na veiqati ca, e ra vuni dredre ni kena kunei nai wali me tarovi kina na lutu sobu nei Viti?
- Na kena yaga me vakayagataki na dodonu yadua ni tamata me cuqena na nodra vakaitavi na lewe ni vanua e na kena vakatulewataki na veika me baleta na nodra bula, me vaka na galala ni bula vaka i soqosoqo, kei na galala ni kena rokovi na nodra nanuma ?

NA LEWE NI VANUA, NA KILAI TANI NI LEWE NI VANUA, NA DODONU NI TAMATA YADUA KEI NA VEIMATA I SOQOSOQO NI BULA RARABA

- E sega ni vakilai e Viti na bibi ni duavata vakalewe ni vanua baleta ni yali e Viti na yalo ni cibitaka na nona vanua. E nanumi ni veika e vakavuna tiko na duidui vaka mata tamata ka vakadredretaka na duavata kei na nodra cibitaka na nodra vanua – na tawase vakawa tamata e na vei vanua ni veivakarautaki vaka na koronivuli, nai vakarau ni veidigidigi vakamata tamata, na mata i lawalawa vakapolitiki vaka kawa tamata, na duidui ni vakabauta vaka lotu kei na duidui ni nodra i vakarau ni bula. E vakuria na duidui vaka kawa tamata kei na dredre ni duavata vakawa tamata na kena sega ni ciqomi raraba mai vei ira na lewe ni vanua na yaca ‘Fiji Islander’ ka vakacurumi e na yavu ni vakavulewa 1997.

▪ Na yalo ni duavata ni taukei kei na nodra cibitaka na nodra vanua baleta ni ra kila ka vakabauta ni ra i taukei ni qele ka nodra o Viti, e laki vakuria na duidui vaka mata tamata. Era vakabauta talega ni dodonu me ra rokovi cake vaka levu mai vei ira na vei kawa tamata tale e so. E ra vakabauta ni sa dodonu talega me nodra na kaukauwa kei na veiliutaki vakapolitiki – (e dodonu kina me sa ka tudei na nodra liutaka na i taikei na matanitu). Ni vaka oqo na nodra i tovo ni rain a i taukei, e laki vaka vuna na ririko, loma taqaya kei na rere vei ira na vo ni kawa tamata, vakataki ira na Idia kei vakasama ni rawa ni ra taukena na qele ni taukei ka vakaleqa na kena vakatorocaketaki.

▪ Na uqe ni taukei me vakatorocaketaki na nodra bula vakawa tamata kei na nodra bula vakailavo, kei na nodra vakaitavitaki ira e na veika vaka bisinisi kei na i tutu vakaveiliutaki, e laurai e na nodratou i tuvatuva ni sasaga na i soqosoqo vakapolitiki na Soqosoqo Duavata ni Lewenivanua (SDL) ka vakatokai me “50/50 by 2020”. Na i vola tukutuku ka laveta cake kin a matanitu e na 2006 na Tabana ni Dodonu ni Lewenivanua, e vakalewa sara vakalevu na nodratou i tuvatuva na SDL baleta ni veibasai kei na veika e vakayavutaki e na yavu ni Vakavulewa kei na veika e virikotori vakalawa e na “ Social Justice Act” me baleta na mataqali veivuke vaka oqo vei ira na lewenivanua (Affirmative Action). E ra vakuwai na vei mata tamata tale e so main a mataqali veivuke vaka oqo. E ra duavata na i taukei ni dodonu vakalawa na mataqali veivuke vaka oqo, baleta ni na vukea na nodra tiko veisaututaki kei na nodra bula veimaliwai vinaka na i taukei kei ira na vei mata tamata tale e so e Viti. E nanumi ni dodonu me dikevi tale mada vakavinaka na lawa e baleta na mataqali veivuke vaka oqo (affirmative action) me rawa ni vakabau na kena e ra duavata kece kina na lewenivanua.

- E ra vakabauta na Idia ni da vakatokai ira me ra kaitani e na vanua e ra sucu kina, ka ra kawa tamata lolovira mai vei ira tale na kena vo e Viti. Na bula dredre e ra sotava na Idia, kei na lailai ni qele e ra taukena se mera vakayagataka, e vakauqeti ira me ra guta vakalevu na vuli kei na cakacaka vaka bisinisi, se me ra biu vanua sara ka vaqara bula i vanua tani.

- E toso cake e na loma ni ruasagavulu na yabaki sa oti na veiqati ca vakamata lotu kei na vakamai ni vale ni lotu kei na veika e rokova na lotu. Na kena sega ni tabonaki sobu na mataqali basu lawa vaka oqo mai vei ira na veiliutaki vakapolitiki, kei na veiliutaki vakalotu ni veimata tamata tale e so, e vakaukauwataka cake na vakabauta ni sega ni rokovi ka dokai na nodra lotu na Idia, ka rairai cuqeni lo tiko na veiqati ca vaka oqo.

- Na va (4) na vuaviri ka yaco e Viti tekivu mai na 1987 e vaka vuna, me levu cake kina na nodra biu vanua na Idia, ka vaka vuna talega na lutu ni kila ka kei na kila vakacacakacaka kei na lutu ni kedra i wiliwili, mai na lewe levu duadua e na rauta toka na 1980 ka lailai sara e na gauna oqo.

- E ra vakila talega na vei matatamata tale eso e Viti ka lailai na kedra i wiliwili na dredre ni bula kei na nodra sega ni okati mera i taukei talega ni vanua ko Viti. Me vakataki ira na tikitiki vakasolomone, vaka-Vanuatu, vaka-Toga kei na vaka-Samoa ka e ra dau wili tu vata kei ira na i taukei ni bera na 1987 ka e ra sa wili tiko ena gauna oqo me ra Loma se “General Electors” me vaka e virikotori e na yavu ni vakavulewa ni 1990. O ira na kawa vaka-Loma ka levu vei ira e ra vasu i taukei, ka ra bulataka tale ga na kena i vakarau kei na kena i tovo, era se kilai tiko ga me duatani na kawa tamata.

- Na cava e dodonu me caka me bucini cake kina na yalo ni duavata vaka dua ga na kawa tamata me wali kina loma leqa kei na ririko ni vei vakaduiduitaki vei ira na veimatatamata e Viti?

- Na basika cake mai ni kena tutaki ni mata isoqosoqo ni veika me baleta na bula raraba, me vaka na veiliutaki vinaka, na digidigi ni tamata yadua, na dodonu ni tamata yadua, na taqomaki vinaka ni lewenivanua, na veika e bula vakavolivolitikedu, na veivakatorocaketaki raraba kei na bula vakailavo, sa dua na toso levu sara e Viti. Na nodra vuaviritaka na matanitu na mataivalu e na Tiseba ni 2006 e vakalewai sara vaka levu mai vei ira eso na veiliutaki ni mata i soqosoqo ni veika me baleta na bula raraba, me vaka na NGOs, na i soqosoqo lotu, na i soqosoqo ni qasenivuli, ia na nodra valu lesu na mataivalu, e vakamelei sara vakalevu mai vei ira e na noda vanua kei na lewe levu mai vanuatani. E na dua na matanitu e ra bula veicurumaki kina e levu na veimataqali tamata, na galala ni vosataka na ka kei na galala ni bula vakailawalawa, e usutu ni veiliutaki vinaka. Na i vakarau tudei ni kena rokovi ka ciqomi ni nodra i tavi na i soqosoqo ni veika ni bula raraba e na kena tokoni cake, vakalewai kei na vakaitavi e na buli lawa me baleta lewenivanua raraba, sa yaga me vakaukauwataki. Sa yaga me vakavoutaki na veilawa eso e veivauci e na cakacaka ni soqosoqo ni veika ni bula raraba me rawa kina ni ra vakaitavi vakavinaka cake e na kena vakatulewataki na veivakatorocaketaki raraba.

Na malumalumu vakamata i soqosoqo kei na lawa ni kena cicivaki ('rules of the game')

- E tiko na lawa ni veimata i soqosoqo kece me qarava kina na bula raraba ni lewe ni soqosoqo. Oqo e wili kina na yavu vakalawa ni kena digitaki na matanitu, na lawa virikotori mai na Mata Veilewai, kei na lawa me baleta na cakacaka ni veivoli (me vaka na lawa ni volitaki yau kei na sea 'shares and stock exchange', na lawa ni bisinisi, na lawa ni cakacaka vakabaqe, na taqomaka na

veivoli, kei na lawa ni matanitu me vaka na lewai ni sau ni yaya, kei na lawa e taqomaka na veivakatorocaketaki e nna veikoro lelevu) – (rules of the game). E vakilai na bibi kei na tatara raraba ni veilawa kece oqori kina i vakarau ni bula veimaliwai kei na bula vakailavo ni dua na mata i soqosoqo. Ni raici vakararaba na veilawa oqori e mai vakatulewataka na nodra rawa ni bolea na dredre na via vakaduri bisinisi. Kevaka e na lusi na bisinisi, e ran a vaqara talega na kena i wali. Na lawa vinaka e na veivakauqeti e na i vakarau ni vakaduri bisinisi kei na bolea na dredre ka veitaqomaki talega vei ira na tamata biu cakacaka.

- E tiko na i vakadinadina ni levu na mataqali lawa vaka i soqosoqo e vakadredretaka na vakaduri bisinisi e na kena gadrevi me tiko kece na ka e rawa me cici vinaka kina na bisinisi, me vaka na kena vakarawarawataki na i lavo me tauyavu kina na bisinisi, na tamata kila cakacaka, na qele, na i lavo mai vanuatani, na kena taqomaki vakalawa na qaravi ni veika e voli mai vanuatani (insurance), se na veiyalayalati vakalawa kei ira na dau ni bisinisi mai vanuatani. E dredre vakalevu cake vei ira na via vakaduri bisinisi e ra dravudravua me ra rawata mai naveika mera tauyavutaka kina na nodra bisinisi, me vaka na kena vakarawarawataki na dinau, na nodra vakila na makete vou ni veivoli, se na i vakarau vou ni teitei kei na i voli vou me dewa yani kina na nodra vakuria na nodra bisinisi, tomani tale na nodra vuli,ka kuria,ni tamata dravudravua mai na matatamata e rua na qele me rawa kina na nodra bula. Na ka oqo e laki vakaleqa na cakacaka ni bula vakailavo kei na duidui raraba ni kena taukeni na qele. Ko duavata kina?

- Na veimataqali lawa buli e na veiyabaki sa oti me cicivaki kina na matanitu, e laurai ni malumalumu na veika e vakayavutaki kina ka dredre na kena vakayagataki me cicivaki kina na matanitu. Na cava e dodonu me cakacakataki vakalawa me vakarawarawataka na bula vakailavo kei na bula vinaka ni lewenivanua? E rawa beka ni veivuke na mata veilewai e na kena vakarawarawataki na lawa

me qaravi kina na leqa oqo? E rawa vakacava ni vakavinakataki cake na yavu vakacakacaka ni matanitu me vakarawarawataka na kena vakatorocaketaki na bula vakailavo e Viti? Me dikevi tale vaka vinaka na i tavi ni Reserve Bank kei na Fiji Wages Council. E rawa beka ni vaqarai na gaunisala me rau cakacaka vata kina na matanitu kei na veitabana vakacakacaka e na taudaku ni matanitu?

- Na lawa vakacakacaka me vaka na kena e vakayagataki e na kena lavaki na i vakacavacava (VAT) kei na i lavo musu mai na i sau ni tamata cakacaka kei na lawa e virikоторa na matanitu ka qarava na Tabana ni Qele Maroroi e na kena lavaki sau ni lisi ni qele, e vakayagataki talega e na kena cakacakataki na wasewasei ni lavo e rawa e Viti. E kunei mai na macala ni vakadidike ka vakayacori walega oqo, ni matata vinaka tu na kena wasewasei na veika e rawa mai vakailavo kei na i vakatagedegede ni lavo maroroi ni dua na uma tamata. Ni maroroi na i yau nodra na tani e na yalo ni veivakabauti e vakaukauwataka na yalo ni cakacaka vata kei ira na tani. E laurai talega ni mata i soqosoqo e tu vinaka na i vakatagedegede ni nodra i lavo maroroi e vinaka talega na kena veivotayaki vakatautauvata i lavo e rawa mai. E laurai talega e na vakadidike vata ga oqori ni leqa ni kena qaravi na i lavo e vakatagataki me maroroi, e rawa ni dau laki vakavuna na tubu cake ni cakacaka vaka i lawaki kei na kena sega ni wasei vakatautauvata na i lavo e rawa mai (E ra sega ni okata na veiliutaki vutuniyau me nodra i tavi na vukei ira na dravudravua). Ko nanuma ni sega tiko ni wasei vakatautauvata na i lavo e Viti, kevaka me wasei vakavinaka na i lavo e na rawa beka ni vakalailaitaka sobu na tiko yavavala ka levu cake kina na veivakabauti e na vanua raraba?

Na kena vakabibitaki sivia ni tavi ni matanitu e viti

- E dodonu me qarava ga na matanitu na ka e nona me qarava, ka qarava sara vakavinaka. Ko nanuma ni dodonu kin a matanitu me dikeva lesu tale mada vakavinaka na nona i tavi ka vakanamata

kina i tavi ka dodonu ga me qarava na matanitu ka qarava vakavinaka?

▪ Na i tavi dina ni matanitu e na tabana ni bula vakailavo me vakamatatataka na dodonu ni kena taukeni na ka, me vaka na nona vakatulewataka se o cei e rawa ni taukena se lisitaka na qele, me virikotora na lawa e veiganiti e na kena qaravi me tarovi na kena soli vakatabakidua na kaukauwa vei ira ga e so kei na kena vakadeitaki tikoga na kena dodonu vakalawa na i sau ni lisi kei na soli ni veiqaravi raraba mai vei ira na ovisa kei na mataivalu ka vaka kina na vuli, ka rawa ga ni solia ka qarava na matanitu. E nona i tavi talega na matanitu me raica na kena wasei vakatautauvata na i lavo ka me taqomaki kina na nodra dodonu na marama kei na nodra dodonu na tamata, me rawa kina ni maroroi na veika e tu vakavolivoliti keda kei na i taba tamata mai muri. Na veika tale eso e dodonu ga me soli ki na tabana e na taudaku ni matanitu. Ia, e na gauna oqo e vakaitavitaki koya tiko na matanitu e na veika e dodonu ga me qarava na Tabana e na taudaku ni matanitu. E vu oqo ni levu na i lavo ni matanitu e vakayagataki tiko e na veitabana eso e na taudaku ni matanitu me vaka na Tabana ni Vakau i Tukutuku kei na Livaliva, ka lailai kin a na i lavo e tu me vakayagataki e na veika tale e so me vaka na gaunisala, koronivuli kei na vale ni bula.

▪ E rairai ni vakaweleweletaka na matanitu na i tavi e so ka dodonu me qarava. Na kena i vakaraitaki vinaka na nona sega ni vakataulewataka vakavinaka na dodonu ni taukeni ni 90 % ni qele. E dua na leqa levu e Viti na dodonu ni taukeni ni qele. E sega ni vu oqo mai na kena taukeni na qele, ni oqo e nodra ga nai taukei. Na leqa e basika e na kena sega ni vakayagataki na i vakarau ni veivoli vakabisinisi e na kena lisitaki na qele kei na kena soli na qele me vakayagataki e na veika ni bula vakailavo kei na bula raraba ni lewenivanua me vaka na veivakavaletaki. E yaga vakalevu na qele e na vuqa na sasaga ni veika ni bula vakailavo e Viti, ka laurai ni oqo na ka e vakataotaka na toso ki liu.

- E tiko tale na veileqa e so e baleta na ca ni lawa buli. Sa rui malumalumu na yavu ni lawa vakabisinisi. Ena gauna oqo, se vakayagataki tikoga na vei lawa makawa eso, ka dodonu me sa veisautaki me veiganiti kei na gauna oqo. Oqo e vakalevutaka ga na I sau ni kena qaravi na bisinisi.

- E sega ni veiganiti na veika e vakarautaki me toroi cake kina nai tagede ni kila ka vakacakacaka. Na vakatulewa ni kena tarovi na vuli cakacaka e gadrevi me dikevi tale, kei na vulitara e qaravi ena vei koronivuli e dodonu me laurai me sotava na gagadre mai na veitabana vakacakacaka se bisinisi. E na yaga me dikevi tale mada na nodrau yavu ni veituberi na koronivuli cakacaka erua, na Fiji Institute of Technology (FIT) kei na Training & Productivity Authority of Fiji (TPAF). E yaga me vakalevutaki na kila ka vakacakacaka e Viti. Na taro? Ko duavata li, ena lailai ni kila ka vakacakacaka ena tabana ni: matai/tara vale, tabana ni Idinia, mona livaliva, kila ka vakabisinisi, kei na veitabana tale eso me vaka na vuniwai, daunifika, ka levu vei ira oqo era biu vanua, ni vu ni toso berabera e Viti ka dodonu me vaqarai na kena i wali kei na kena laveti cake na cakacaka me baleta na vuli kei na vuli tara?

- Na yavu cava e dodonu me muri me taqomaki kina na vanua raraba salavata kei na kena maroroi na yavu ni vakavulewa, ka me vakaqacotaki kina na lawa e Viti? Na cava e dodonu me vakayacori me vakawabokotaki kina vakadua na vuaviri? Na cava me nona i tavi na mataivalu e na veigauna mai muri? Na cava me nona i tavi na Tabacakacaka Vakaovisa? Na veiqaravi cava e dodonu me vakayacori me taqomaki kina na noda vanua raraba? Na cava me nodra i tavi na veitabana vakamatanitu, me vaka na mataveilewai, mataivalu, ovisa kei na vale ni veivesu, me raica na kena tosoi cake na vakatagedegede ni veitaqomaki kei na kena vakaqacotaki na lawa e Viti?

- Na cava na i wali vinaka duadua e veiganiti ena kena sagai me vakavinakataki na veiqaravi ni veitabana vaka matanitu? E dodonu li me soli eso na veicakacaka vakamatanitu ena taudaku ni matanitu? Na cava na nomuni vakanananu me baleta na kena vaka kabani taki na veiqaravi ni veitabana vaka matanitu”?
- E rawa ni ra veivuke na soqosoqo e taudaku ni matanitu ena so na i tavi ni matanitu?
- Sa toso tiko vakavinaka na cakacaka ni kena vakatulewataki ni lavo kei na veisau e na tabana vakacakacaka ni matanitu. Tiko talega na loma tarotaro e baleta na veisemati ni veisau oqo kei na vakanananu ni kena sa rui sivia na wiliwili ni tamata cakacaka vakamatanitu. Na cava e dodonu me vakayacori me laveti cake kina na i vakarau ni veiqaravi raraba e na tabana vakacakacaka ni matanitu? E rawa beka ni vinaka cake na qaravi ni kena cakacakataki kei na kena vakayagataki ni lavo? E dodonu beka me vakarauta ga na levu ni tamata e vakacakacakataki? Na cava tale e rawa ni vakayacori, me ra uqeti kina na cakacaka ena veitabana vakamatanitu?
- E rawa li ni laveti cake na i vakatagedegede ni veitaratara kei na i vakatagedegede ni rawa ka vinaka e na tabana vakacakacaka ni matanitu? Na veisau cava e gadrevi me vakayacori me vinaka cake kina na i tovo ni veiqaravi ena noda vanua? E tiko beka eso na veitabana ni veiqaravi e gadrevi me vakatoroicaketaki, me vaka na tabana ni bula kei na vakadrodroi ni wai ?

Na kena sega ni veiganiti ka veisemati na i tuvatuva vakacakacaka

- E vakatau vakalevu na vanua ni vakaduri bisinisi ena tuvatuva vaka cakacaka eso e vakawavolita.

▪ Ena mua ni yabaki 2001, e a toso cake na vakayagataki lavo ni matanitu me sosomi taka na kena sa lutu sobu na nodra vakayagataki lavo na veitabana e so e taudaku ni matanitu. E dina ni savasava na i naki e vakayacori kina na veisau ni tuvatuva vaka cakacaka oqo, e vakadinadinataki ni yaga vaka tikina ga. E vukea ka maroroya na vakatagedegede ni cakacaka vaka i lavo, vakabibi na veika e vakayagataki ni oti toka ga na vuaviri, ia e sega ni vakatubura na bula ni bisinisi. Na levu ni lavo e vakayagataki e na i sau ni tamata cakacaka vakamatani, e vakadredretaka ga na nona via vakaduri bisinisi na matanitu. Ia sa rawa ga me vota ka vakayagataka e so tale na i lavo e na veivakatorocaketaki me vaka na tara vale, ka rawa kina ki na matanitu me vakalutuka sobu na i sau ni tamata cakacaka, ka sega ni taqomaki me vakayagataki vakatautauvata ena cakacaka oqo.

▪ Ena lokuyara ni kena qaravi na veivakatorocaketaki, sa toso cake kina na kena vakayagataki nai lavo ka rawa mai nai vakacavacava. E vu oqo ena kena vakarawarawataki na dinau mai nai lavo maroroi ni tamata cakacaka (FNPF) me vakailavotaki kina na veiqaravi ni veitabana vakamatani. E vica na leqa e basika ena tikina oqo. E tubu cake na dinau mai na 44.0% ni GDP e na 2001 ki na 52.0% ni GDP e na 2006 ka toso cake talega na vakayagataki lavo e na veiyabaki me saumi kina na dinau, ka laki vaka leqa na sasaga vakabisinisi ni FNPF; na rawa ka ni matanitu mai na vakacavacava e laki vakadredretaka na kena cakacakataki me vinaka cake nai tuvaki ni lavo me vakayagataki e na veivoli mai vanuatani. Ni vakaikuritaki na veika e vakayagataki e laki vakavu leqa ena i lavo sa maroroi rawa tu. E a veisautaka na nona i tuvatuva na matanitu e na veimama ni yabaki 2005: me taqomaka na vakayagataki ni lavo e rawa mai nai vakacavacava me vinaka cake kina na i vakatagedegede ni veika e volitaki ki vanuatani. Ena 2007, a vakaukauwataka na Reserve Bank na lawa ni veivoli me taqomaki kina na i lavo e rawa ka maroroi tu mai vanuatani. E yalani talega na nodra soli dinau na baqe vakabisinisi ki na tabana vakacakacaka e na taudaku ni matanitu.

▪ E a vakaluluqataki na i vakarau ni vakayagataki i lavo ni oti na vuaviri e na 2000, me toroi cake kina na qaravi ni vakatubu i lavo. A vakadredretaki na lawa ni veiqaravi vakailavo, me rawa ni wali kina na leqa ni kena vakayagataki vakasivia na veika e rawa mai nai vakacavacava. E vakilai na kedrau duidui e na loma ni gauna oqo.

▪ Na kena sega ni veisau na kaukauwa vakailavo ni vakatauvatani kei na kaukauwa ni lavo mai vanuatani, e laki vakavuna na kena vakaleqai na bula vakailavo ni matanitu. Ia na kena mai veisau vakasauri na kaukauwa ni i lavo, e vukea sara na i vakarau ni veivoli ka vakarawarawataka talega na ciqomi ni veisau ni sau ni ka e volitaki.

▪ Na kena yalani na I vakarau ni veivoli kina vanua tani e vukea na duidui e tiko ena kaukauwa vaka i lavo ni vakatauvatani kei na kaukauwa ni lavo mai vanua tani e laki tarova na nodra curuma yani na dau ni bisinisi na vanua ni veivoli mai vanua tani kei na ririko taki ni kena vakacurumi yani se volitaki yani na i voli e gadrevi mai vanua tani ka rawa ni tokona vakalevu na yali nei viti mai na vuravura levu ni veivoli. (Vukea na kena rawa mai na i lavo e gadrevi e viti e vakayagataki kina veivakatorocaketaki). Oqo e dua tale vei ira na duidudi ni vakarau ni kena vakayali ni caka bisinisi ena noda vanua. E nanumi ni yaga me tuvai vakamatau na yavu ni kena cakacakataki na bula vakailavo ni noda vanua ?

Sa ka bibi na kena vakatulewataki ka rawati na veiwekanitaki ni veisau me yaco ena gauna totolo duadua.

▪ E lutu vakalevu na bula vakailavo e na kena kau laivi mai vei Viti na kaukauwa me curuma yani na makete ni veivoli ni sulu cula rawa kei na suka. Oqo e vuni leqa levu vakailavo e na gauna oqo. E sega ni dodonu meda beitaka na veisau ni nodra i vakarau ni veivoli mai vanua tani, baleta ni ra sotava kece na bula ni veisau vaka oqo, me vaka na tubu ni sau ni waiwai kei nai yaya, kei na

veisau ni lawa ni kena curumi yani na makete ka dredre ni levei na kena lawa (me vaka na lawa ni veivoli kei na European Union) ka ra sotava kece tiko na veimatani e na nodra sasaga ni toso cake vakabisinisi.

- Na ka ga e bibi na nodra rawa ni ciqoma na veimatani na mataqali veisau e ra sotava. Na matani ga e ciqoma totolo na veisau, e na rawa me vakila na kena vinaka. Ia, e na gauna oqo, sa vakadinadinataki ni ko Viti sa bera sara tiko vaka levu. Me vaqara o Viti na gaunisala me veisautaka kina vakatotolo na nona bula vakailavo, ka vagolea na i yau mai na bisinisi lusi kina bisinisi torocake se tauyavu vou. E sega walega ni baleta na kena vakagolei na i lavo me vakavinakataki kina na i qaqi ni suka se dua na bisinisi vou. E baleta talega na kena vakatoroicaketaki ni nodra kila ka vakacakacaka ko ira e ra veiqaravi ka sotava tiko na veiveisau vou oqo.

Na i tuvatuva vakacakacaka ni matani e yaga mera veisemati vakavoleka, toso vata kei na gauna, ka vakabauti.

- Sa yaga me ra sema vata vakavoleka na i tuvatuva vakacakacaka ni matani, ka ra veivukei me rawa ni vakilai na kedra yaga. E rawa talega ni vakayagataki na vei duidui eso e basika. Ena vuqa na gauna, na mataqali duidui vaka oqo e dau vakavuna na kena sega ni rawa na i naki ni kedra a buli se rawa ga vakatikina.

- E yaga me toso vata kei na gauna na kena qaravi na i tuvatuva vakacakacaka vakamati. Oqo e laki vakayalia na kedra yaga na kena dau veiveisau vakawasoma. E vu oqo ena kena dau taura e dua na gauna balavu na kena vakilai na yaga ni vei tuvatuva vakacakacaka eso mai na gauna era vakaduri kina. E dua na i vakaraitaki oya na kena sega ni dau vakilai vakalevu na bula vakailavo, ena kena cakacakataki na veiveisau ni tubu e lavaki, me

yacova ni oti toka e rua se tolu na yabaki. E na dede cake sara na kena vakilai na bula vakailavo oqo, ena tabana ni vuli kei na bula.

- E dodonu me vakabauti na i tuvatuva vakacakacaka mai vei ira na lewenivanua ni na rawa ni cakacakataki me kauta mai na veisau. Na vinaka kei na yaga ni levu ni tuvatuva vakacakacaka ena vakatau toka ga ena nodra i tovo ni vakatulewa na lewenivanua. Nai vakatagedegede ni veivakabauti e na vakatau vakalevu ena nona rawata na matanitu me vakayacora na veika e sa yalataka oti tu ka me kakua ni yalayala lasu.

Na “bula vakararavi”, vakabibi ki na kawa i taukei.

- Na yavu ni nodra tuberi ka vakatoroicaketaki na i taukei mai na Tabacakacaka i Taukei me tekivu mai na gauna vaka – koloni e vakayalia na yalomatua kei na yalo ni sasaga. E dina beka ni tiko na yalo ni bula vakararavi vei ira na i taukei? (na ka kece ga me cakava na matanitu). Kevaka e dina na cava na vuna. Na i vakarau beka ni veituberi vakamatanitu se na i vakarau ni veituberi vakaitaukei. Na veisau cava e dodonu me vakayacori me rawa ni vakalailaitaka sobu na i tovo ni bula vakararavi?

Na nodra sega ni tuberi na veiliutaki e na veitabana kece ena noda i tikotiko

- E dodonu mera vakavulici na veiliutaki me ra rawa ni qarava vinaka kina na nodrai tavi. Na veiliutaki kece – vakapolitiki, vakamatanitu, veitabana ena taudaku ni matanitu kei na vanua raraba – sa yaga me tiko kina na kila kei na i walewale ni veiliutaki. E tolu na ka e gadrevi kina: na kena kilai vakavinaka na gacagaca ni tabana e veiliutaki kina, me buta vinaka e na i vakarau ni veiliutaki, ka me i vakaraitaki vinaka vaka i liuliu. Na i liuliu e dodonu me liutaki ira vinaka na tamata cakacaka. Me vakayagataka na lotu me i vurevure ni tiko veisaututaki, bula veivosovosoti, rokova na veimatalotu tale eso ka me vakavureya na

duavata, na bula vakacegu kei na bula ni veimaliwai vinaka. E yaga me vakabulabulataka talega na veimaliwai vinaka vakamatalotu kei na kena uqeti na bula vakayalo.

- E dodonu kina matanitu me vakarawarawataka na vuli ni veiliutaki kivei keda raraba? E dodonu li me vakarautaki talega na vei vuli vakaoqo kivei ira nai soqosoqo era tiko ena taudaku ni tabana vakamatanitu?
- E na vakayagataki vakacava nai vakarau ni veiliutaki me vukea na kena sagai me tarai cake na noda Viti me vinaka ena veigauna mai muri?
- E rawa ni laveti cake vakacava nai vakatagedegede ni veiliutaki vakavanua me rawa ni vakilai na kena yaga vei ira na lewe ni vanua?

Na malumalumu ni veiliutaki

- Na malumalumu ni rawa ka e rawa ni dusi kina na malumalumu ni veiliutaki. E vakaraitaki e na leqa ni kena cicivaki na i qaqi ni suka. E kune talega na dredre e sotavi tiko e na tabana ni saravanua- e na nodra vakani mai vei ira na dauteitei. E rawa ni laveti cake na i vakatagedegede ni veiliutaki e na veitabana e Viti raraba me vinaka cake kina na i vakarau ni veiqaravi?

NA KENA I TINITINI

Na vakamacala e koto e na i vola tukutuku oqo e dusia tiko na veika bibi e so ka vakavu leqa tiko e na kena vakataulewa taki na vanua o Viti, na bula raraba kei na bula kaukauwa vaka i lavo. E vakilai na leqa oqo ena veitabana kece ni veiliutaki – na tabana vakamatanitu, na tabana e na taudaku ni matanitu kei na veitabana raraba.

E dua na taro e dodonu meda na taroga o keda eda via vakaitavi ena soli vakatutu, oya na noda vakasamataka e so tale na i kuri ni i vakamacala e vakarautaki koto mai cake?

Na vei malumalumu e vakaraitaki toka e cake, e vu ni leqa na vakatagedegede ni rawa ka. E rawarawa me vaqarai na i wali ni veileqa kece oqori. Me kua na vakanuinui ni na rawa me dui walia ga na leqa e na nona tabana me vaka na leqa ni matanitu e na nona vakayagataka tikoga na veituvatuva e sega ni veiraurau, kei na lailai ni kila vakaveiliutaki se veiliutaki ca.

Me vakasamataki na kena i wali mai na matanitu levu – me vaka na kena laveti cake na i vakatagedegede ni veiliutaki, dikevi tale vaka vinaka na i tavi ni matanitu, vakalailaitaki na yalo ni bula vakararavi, na kena cakacakataka na matanitu me vakabauti na i tuvatuva vakacakacaka kei na kena vakarawarawataki na vuli ni veiliutaki.

Annex 1: Key Economic and Social Indicators

	(70-79)	(80-89)	90-99)	(00-06)
Economy	1970s	1980s	1990s	2000s
Real GDP growth rate	5.0	1.9	3.0	2.0
GDP per Capita F\$	975.00	1,857.00	3,327.00	5,613.84
Inflation Rate avg	9.1	7.5	4.2	2.6
Exports as % of GDP	28.3	29.3	37.5	33.2
Imports as % of GDP	51.0	46.1	53.9	61.7
Investment as % of GDP	21.8	18.8	14.6	15.1
Visitor Arrivals (average)	167,143	201,882	322,201	447,332
Government				
Debt as % of GDP	24.2	40.7	43.9	55.5
Demography	1976	1986	1996	2006
Population	588,068	715,375	775,077	827,900
- Fijian	259,932	329,305	393,575	473,983
- Indian	292,896	348,704	338,818	311,591
- Others	35,240	37,366	42,684	42,326
- Rural	369,573	436,239	415,582	406,814
- Urban	218,495	272,734	359,495	421,086
Population density (<i>persons per sq. km</i>)	---	---	42	46
Urban population % of <i>total population</i>	37.15	38.12	46.38	50.86
Health				
Life Expectancy	61.6	66.9	66.6	68.5 (2005)
Total Fertility Rate	3.5	5.1	3.3	2.7 (2000)
Infant Mortality Rate <i>per 1000 live births</i>	---	16.8 (1990)	14.7 (1995)	19.5 (2006)
Maternal Mortality Rate <i>per 100,000 live births</i>	---	41.1 (1990)	60.4 (1995)	32.6 (2006)
Education				
Net Primary Enrolment ratio	---	---	96.7 (1999)	92.9 (2003)
Teacher Pupil ratio				
- Primary	---	---	1:29 (2000)	1.28 (2007)
- Secondary	---	---	1:19 (2000)	1:19 (2007)
Labour Force				
Unemployment rate	6.7	7.5	5.8	4.6 (2004- 5)
Crime	2002	2003	2004	2005
Serious Crime Cases	4664	4467	4406	4608